УДК 811.512.145

И.Б. Бәширова

ТӨРКИ-ТАТАР ЯЗМА ӘДӘБИ ТЕЛЕ НӘЗАРИЯТЕ
Фатих Әмирхан әсәрләре теле үзенчәлекләрен өйрәнү мәсьәләсенә карата

В статье ставится вопрос рассмотрения творчества татарского классика, известного литературного критика и публициста Фатиха Амирхана (1886–1926), как одного из звеньев в истории татарского литературного языка.

Ключевые слова: история татарского литературного языка, творчество Фатиха Амирхана.

Бу мәкаләдә классик әдип, танылган тәнкыйтьче, күренекле публицист Фатих Әмирханның (1886–1926) иҗатын татар әдәби теле тарихының бер баскычы буларак карап өйрәнү бурычы куелды. Әлеге юнәлештә түбәндәге мәсьәләләргә игътибар итү зарур: 1) әдипнең үз чоры әдәби теле мәсьәләләренә карата мөнәсәбәтен һәм бу юнәлештәге эшчәнлеген күзаллау; 2) Ф. Әмирханның төрле жанрда (хикәя, повесть, роман, нәсер, драма) иҗат ителгән сәнгатьле чәчмә әсәрләрендә сүз белән сурәт ясау осталыгын билгеләү; 3) Ф. Әмирханның публицистик мәкаләләренең тел үзенчәлеген башка стильдәге әсәрләре белән чагыштырып анализлау һ.б.

Ф. Әмирхан һәм башка классик әдипләребез иҗат итә башлаган XIX гасыр ахырыннан XX йөзнең беренче чирегенә кадәр, иске язмачылыкка ия булган (старописьменные языки) төрки-татар әдәби теле V–X гасырларда гомумтөрки, XI–XIII йөзләрдә Идел буе төрки әдәби теле (Болгар төркисе), XIII–XV йөзнең беренче яртысына кадәр, кыпчак-татар әдәби теле (Алтын Урда төркисе), XV–XVI йөзнең беренче яртысына кадәр, Казан ханлыгында – иске татар әдәби теле (Казан төркисе), XVI гасыр уртасыннан Россия дәүләтендә классик иске татар теле (Урта Идел буе төркисе) дигән һ.б. исемнәр белән атала [Фасеев, с. 812]. Телебез мең еллык гасырларга сузылган язма традициясен саклаганы хәлдә, абруйлы-аристократ һәм халыкчан-сөйләмә вариантлары белән дә параллель файдаланыла һәм һәр төбәкнең үзенчәлеге белән баетыла бара. Төрки-татар теленең үсеш-үзгәрешендәге катлаулы, әмма нәтиҗәле бу дәверне аның алтын чоры дип атарга кирәк. Язма телебез татар халкының тормыш-көнкүрешен алып бару өчен кирәк булган барлык функциональ стильләрне эченә ала. Ул рухани-дини һәм дәүләти-дөньяви белем бирү мәктәп-мәдрәсәләрендә укытыла; рус теле һәм гарәп вә фарсы телләре белән чагыштырылып, кулланмалар төзүдә файдаланыла. Аның өстендә төрле фән тармаклары тикшеренүләр алып

бара, фәнни хезмәтләр языла; сәнгати тезмә, чәчмә һәм халык авыз иҗаты әсәрләре иҗат ителә. Якын һәм ерак чит илләрдәге кардәш халыклар белән дипломатик мөнәсәбәтләр алып барыла; татар телендә газета басылырга мөмкинлек алу белән публицистиканың төрле жанрлары барлыкка килә. Шулай итеп, татар халкының иҗтимагый-сәяси, әдәби-мәдәни бәйләнеше аның **үз телендә алып барыла.** Язма әдәби телебез төрле жанр-стильләрнең таләбен канәгатьләндерә торган зыялы катлау һәм гади халыкның сөйләм теле вариантларында кулланыла, норма, норма вариантлылыгы, функциональ-социаль һәм функциональ-стилистик вариантларында яши. Татар милли әдәби теле камил дәрәҗәсендә формалашып җиткән була. Ун гасыр буена гарәп теленең графикасы белән язу дәвам ителә. Гарәп-фарсы алынмалары мул файдаланыла һәм катгый рәвештә үз чыганак теле кагыйдәсенә-нормасына буйсындырылып языла. Нәтиҗәдә, бер яктан, тулаем мөселман дөньясы белән, икенче яктан, төрки дөнья белән бәйләнеш-мөнәсәбәт, бергәлек-аңлашу саклана. Гарәп һәм фарсы алынмалары катгый рәвештә үз чыганак теле кагыйдәсенә нигезләнеп язылырга тиеш булганга, графо-орфографик норманың ныклыгын да хасил итә. Төрки-татар сүзләре дә билгеле бер дәрәҗәдә тәртипкә китерелгән иске имля белән бирелә, имля төзәтүләр нәтиҗәсендә норма вариантлылыгы барлыкка килә.

Шул ук вакытларда, **русларга татар теле укытыла башлагач һәм өч гасыр дәвамында** Россиянең икенче функциональ теле буларак файдаланылганда, рус, латин телләренә мөнәсәбәтле язмаларда төрки-татар теле – татарский язык дип тәгаенләнә: «Азбука татарского языка...» (Хальфин С., 1778), «Татарский словарь и краткая татарская грамматика...» (Хальфин С., 1785, 653 битле кульъязма), «Грамматика татарского языка...» (Гиганов И., 1801), «Азбука и грамматика татарского языка...» (Хальфин С., 1809) һ.б.; «...посланы таковы же грамоты одна латинским, другая татарском языке...», – дип билдерелә [Хисамова, б. 75] һ.б. Шулай итеп, дәверләр буена төрле жанр-стильләрдә яшәп килә торган төрки-татар теле азбука-дәреслекләрдә һәм Көнчыгыш дәүләтләре белән арадашлык вазыйфасы үтәгәндә, **татарский язык** дип аерымланып кулланыла башлый. 1303 елда латинча-фарсыча-кыпчакча «Codex Cumanicus» («Коман мәҗмугасы») язма истәлегендә татарча дигән атама кулланылуы билгеле [Мәхмүдев, 1984, б. 520].

Шуның белән бергә, XIX гасыр урталарында, төрле уку йортларында татар теле укытучылары тарафыннан язма телнең көндәлек тормышта файдаланыла торган тел белән бер үк күренеш булмавын һәм аның төрле темага караган текстларда төрлечә кулланыла алуын яктырткан дәреслекләр төзелә. Нәтиҗәдә, дәверләр буена дәвам итүче иске язулы төрки-татар әдәби теленең табигатенә һәм вазыйфасына төшенү, ягъни төрки-татар әдәби теленең нәзариятен-теориясен күзаллау

башлана. Төрки-татар язма әдәби теленең вазыйфасын өйрәнүгә керешү, асылда, язма телне сөйләмә телдән аерып карау зарурлыгына нигезләнә. Неплюев хәрби урта уку йортында татар теле укытучысы М. Иванов, «Татарская хрестоматия» хезмәтенең керешендә «Оренбург краенда кулланыла торган татар теле ике төп (главный) төргә бүленә – сөйләү теле һәм язу яки китап теле» дип, хрестоматиясенең ике бүлегендә ике төргә караган мисаллар китерә. Сөйләү теле дигәндә, мәкаль, әкият, җыр, табышмаклар белән бергә, «...чыгытай сөйләү теле үрнәге булган Әбелгазихан тарихыннан өзекләр»дә кертелүен белдерә. Аңлашылганча, татар теленең сөйләмә һәм язма төрләргә бүленүе нәзари яктан билгеләнә, әмма гамәли яктан төгәллек саклана алмый, чөнки табигый, җанлы сөйләмә телдән мисаллар китерелми. Шул ук уку йортының татар һәм гарәп теле укытучысы С. Кукляшев, татар теле төрки гаиләгә карый, дип белдерә, язма татар телен гади (простой), эш (деловой), гыйльми (ученый) төргә бүлеп карарга мөмкин булуын теоретик нигезли, әмма әлеге бүленешкә туры килгән текстларны сайлап урнаштыруда төгәл тәртип саклана алмый.

Күпьеллык иҗади эшчәнлегенә нигезләнеп, язма телнең сөйләмә телдән үзгә булган асылын К. Насыйри: «Мәдәниятле һәрбер адәмнең ике төрле теле булып, берсе – анасындан сөт имгән мөддәтдә үгрәнгән теледер. Икенчесе – дәхи бер остазга тәгълимгә бирелгәч, гыйлем вә фән лөгатьләре белән ачылган теледер», – дип, гениаль фикер әйтә [Насыйри, б. 3]. Төрле фәннәрне өйрәнү тәҗрибәсенә нигезләнеп: «...Һәрбер фәннең үзенә махсус истиляхы бардыр вә үзенә махсус теле бардыр, ...лөгать белән истыйлях арасында, әлбәттә, бер галәкә кирәкдер, һичбер мөнәсәбәтсез бер сүзне истыйлях ясап булмый», – дип, һәр фәннең үзенә хас булган истилях-термины булуын белдерә. «Әбүгалисина кыйссасы»н «...гарәп вә фарсы аз белгән адәмләрдән кыйсса вә хикәят укырга ихласы бар кешеләр өчен, халык аңларлык итеп, рус мәмләкәтендәге мөселманлар теленә тәрҗемә кыйлу»ын махсус искәртә. Шулай итеп, гамәли эшчәнлеккә нигезләнеп, язма телнең вазыйфасын, ягъни кемгә нәрсә турында язуга карап (фәнни хезмәтләрдә, әдәби әсәрдә) төрле сүз һәм сүзформалар кулланылырга тиешлеген аңлатып бирә. Тикшерү эше «татар теле» дип бара, төрки төшенчә-термины файдаланылмый, традиция буенча төрки телдә язылa торган башлам, рус мәмләкәтендәге мөселманнар теле дип алмаштырыла. Бөек мәгърифәтче-галим К. Насыйри, чордашлары һәм Казан лингвистика мәктәбенең күренекле вәкилләре булган И. Бодуэн де Куртенэ (1845–1929), Н. Крушевский (1851–1887), В. Богородицкий (1857–1941) белән бер үк вакытларда, җанлы сөйләмә телнең язма тел белән тәңгәл күренеш булмавын, ягъни әдәби тел табигатенең үзенчәлеген һәм гамәли, һәм нәзари яктан билгели. Кызганычка каршы, галимнең

бу фикере алга таба үстерелә алмый, безнең көннәргә кадәр дә җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелгән дип әйтеп булмый.

XIX гасырның соңгы елында төрки телне төзәтүгә багышланган беренче «Гыйльми мәҗлес»тә (Уфа, 1899) «Русия төркиләре» дигән атама рәсмиләштерелә, **Казан шивәсендәге төрки үз телемез** дип таныла. Җыелышның сәркатибе Ф. Кәрими беркетмәне яза, унөч пункттан гыйбарәт әлеге карарның беренчесендә мондый юллар бар: «...Русия төркиләре өчен Казан шивәсе лисанын гомуми ителеп кабул итәргә. Төрки тел өчен сарыф вә нәхү хаҗәт, үз телемез төрки вә Казан шивәсе илә язылыр...». «Гыйльми мәҗлес» күрсәтмәләренә нигезләнеп, бер-бер артлы «Сарфы төрки» дигән дәреслек-кулланмалар төзелә.

1905 елда, татар телендә газета чыгарырга мөмкинлек тугач, «Нур» газетасы мөхәрриренең «Нә делдә язармыз?» дигән соравына, «Әлбәттә, Казан делендә» дигән җавап алына. Әмма Гатаулла Баязитов (1846–1911) Казан теле дигән язма телнең бер генә төрле булмавын, К. Насыйри, Р. Фәхретдин, Ф. Кәрими кебек әдипләрнең «...һәр кайусының сүз вә гыйбарә йөреше берберенә башкаракдыр. Бәгъзесе госманлы деленә мәйел идеб, бәгъзесе гарәп вә фарсы күб катнашдырыб язалар. Димәк ки, бер төсле йиңел, асат аңлаешлы бер куелган дел йукдыр... Имде кайсына тотыныйк? Шушы соңгы төрек-госманлы теленәме яки иске татар телемезнеме алайык», – дип, газетага дигән мәкаләне нинди тел белән ничек итеп язарга кирәклекне тәгаенләргә өнди («Нур», 1905, № 4). Аңлашылганча, язма әдәби телнең бер төрле булмавы искә төшерелә, газетага дигән мәкаләнең шуларның кайсысы белән язылырга тиешлеген билгеләргә кирәклек көн тәртибенә куела. Әмма алга таба фикер алышу, әдәби телнең аерым бер стиленең үзенчәлеге турында гына түгел, тулаем әдәби телнең табигатен һәм вазыйфасын билгеләүгә таба юнәлеш ала. «Нур»дан соң айдан артыграк вакыт үткәч чыга башлаган «Казан мөхбире» (1905, 29.10) газетасында тарихчы Г. Әхмәров Г. Исхакыйның «...Әдәби телне үз телемез димен. Үземез сөйли торган телдә язарга тиеш, димен һәм язамын. Минем мәсләгемдә язылган китаплар халык арасында күп таралып, күп укылачак вә халыкка күп файда китерәчәктер» («Нур», 1905, № 8) дигән фикерен хуплап, «...Телемезне сакламасак, гыйлеме дә, телемез дә бетәр, динемезгә дә зарар килер, Польша татарлары мисалында калырмыз... Унбиш-егерме ел гыйлем тәхсил иткән шәкерт вә имамларымыз үзләрен гыйлем вә мәгърифәтле күрсәтер өчен, хатларын күп гарәп, фарсы һәм төрек (госманлы) гыйбарәләре белән тутыралар... Телемезне сакларга вә төзәтергә һәм бу көннән балаларыбызга үз телемезнең нәхү вә сарыфын укыта башларга!», – дип ассызыклый («Казан мөхбире», 1905, № 5).

Әмма аерым укучылар: «Хөрмәте мөхәррир! Зинһар, мөмкин кадәр гарәп, фарсы,

госманлы төрек сүзләрене катыштырмый яза күреңез, гәзитә мәдрәсә түгел, без ничек аңлыйбыз, шул телдә языңыз. Казан телендә яңа гәзитә чыгуына куанып торган идек, сездән үтенәмез, безләрне мәхрүм кылмаңыз», – дип, турыдан-туры газета теленә караган үтенечләрен дә белдерә. Г. Баязитов мондый аңлатма бирә: «...голяма әдибләремездән башка, укый-яза белгән, “ак өстендә кара таныган” халкымыз күбдер. Шулар өчен нә эшләймез? Менә бәхәс шунда иде. Иске аркадашымыз “Тәрҗеман” шивәсендә язуны мәгъкуль күрәдер. Без исә үземезнең “Нур” яза торган тел, татар-төрек шивәсендә язмакны хуш күрәмез. “Казан мөхбире”дәһа ачыграк-кулайрак дип, Казан халкы сөйләшә торган телдә булуны артыграк күрүе аңланадыр» («Нур», 1915, № 15). Авторның татар-төрек дигәндә, традицион төрки-татар телен истә тотуы аңлашыла. «Казан мөхбире»ннән соң бер ай үтүгә басыла башлаган «Фикер» (1905, 26.11) газетасының мөхәррире К. Мотыйгиның: «...гәзитә урам вә гавам телендә язылачакдыр», – дип белдерүен Г. Баязитов, «...нә гүзәл бер фикердер» дип куанып каршы ала («Нур», 1906, № 21). Күпчелек укучыларның таләбе белән, «үзебез сөйләшә торган гавам теле» белән язарга кирәк дигән нәтиҗә ясала. «Фикер» газетасында Г. Тукайның: «Минем уемча, “Тәрҗеман”ның, без татарларга, галәкәсе бөтенләй юкдыр, чөнки, әхвәлән, аның теле безнең телебезгә кире бер Кырым теледер...», – дип башлана торган мәкаләсендә әлеге фикер тасвирый рәвештә тагын да тәгаенләнә: «...“Тәрҗеман” газетасы, ялгыз чапканда, үз койрыгыннан алда килә торган ат шикелле, безнең күзебезгә һаман алда төсле күренә иде. Имде хәмедләр улсын, хәзер мәйданга “Таң йолдызы”, “Вакыт”, “Фикер” шикелле тагы да йөгерек атлар төште. Без “Тәрҗеман”ны шулар скачкасына куеп карадык. Шунда кем алда, кем артта икәнен күрдек» («Фикер», 1906). Г. Тукайның әлеге юлларын язган 1905–1906 елларда безнең телебезгә тәрҗемә итеп бирелгәч кенә аңлашыла торган шигырьләрен иҗат итүе мәгълүм. Димәк, шагыйрь газета теле белән шигырьнең бер үк телдә язылмаска тиешлеген белеп эш иткән. Ләкин Г. Тукайның беренче тәнкыйтьчеләре бу мәсьәләне үзләренчә күзаллый.

Әлеге күпкырлы катлаулы эшчәнлек «Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы). Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык» (2015) дигән коллектив монографиянең I томындагы «Фән буларак татар язма әдәби теле тарихы: теоретик мәсьәләләр» дигән гомуми керешендә яктыртылды. Төрлечә исемләнә торган дәүләтләрендә эзлекле рәвештә кулланылышта-хәрәкәттә булып, хәзерге вакытта да яшәвен дәвам итә торган төрки-татар язма әдәби теленең табигате, вазыйфасы, үзенә хас булган төшенчә-терминнары, бай фактик материал нигезендә ныклы системада тикшерелде [Татар әдәби теле тарихы, б. 8–232]. Иҗтимагый-сәяси, әдәби-мәдәни үсеш-үзгәрешләр, «Татар әдәбияты

тарихы»ның томнарына нигезләнеп өйрәнелде. Гомумән, әлеге ике хезмәтнең басылып чыгуы, татар филологиясендә күп кенә мәсьәләләрне яңача яктыртырга ярдәм итәчәк. Бу очракта Фатих Әмирханның үз чоры язма әдәби теленә карата булган мөнәсәбәтен шушы тикшеренүләр яктылыгында куеп карарга тиеш булабыз. «Фатих абый гомере буе татар әдәби теленең үсеше белән кызыксынып яшәде», – дип яза укытучы Сафия Локманова үзенең «Якын күршем» дигән истәлегендә.

Ф. Әмирханның үз чоры язма әдәби теленә карата булган мөнәсәбәтен һәм эшчәнлеген өч нигездә бәяләү урынлы булыр. **Беренчесе** – үз янындагы талантлы шагыйрь һәм язучыларга әдәби телдә иҗат ителгән әсәрләрен дөньяга чыгарырга мөмкинлек бирә торган «Әлислах» газетасын гамәлгә куюы, ягъни журналист-матбугатчы булуы. **Икенчесе** – әлеге басмаларда чагылыш таба торган язма әдәби тел халыкның сөйләмә теленә тәңгәл күренеш булырга тиешлегенә инануы. **Өченчесе** – сәнгатьле чәчмә әсәрне хикәяләүдә яңа теоретик нигезне аңлавы, ягъни кулланыла торган сүзләрнең шул әсәр эчтәлеге өчен кирәк булган мәгънә белән баетылырга тиешлеген күтәреп чыгуы. Әлеге мәсьәләләргә аерым-аерым тукталып үтик.

1. Ф. Әмирханның үз даирәсендәге талантлы шагыйрь һәм язучыларга әдәби телдә иҗат ителгән әсәрләрен дөньяга чыгарырга мөмкинлек бирә торган матбугатчы булуы әдәбиятчылар һәм журналистлар тарафыннан өйрәнелә. Дүрт томлык «Әсәрләр»енең өченче томында филология фәннәре докторы Зөфәр Рәмиев тарафыннан әдипнең публицистикасы тупланып бирелә, бу юнәлештәге эшчәнлеге җентекләп барлана һәм төгәл комментарияләре белән анализлана. «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә шәкертләр хәрәкәтендә актив катнашучы, тырышып рус телен өйрәнүче Ф. Әмирхан, Казан шәкертләре тарафыннан оештырылган «Әлислах» комитетында, шул исемдәге атналык газетаның редакторы булып эшен башлый. 1905 елда яшерен рәвештә басыла башлаган «Әлислах» газетасы, «гыйльми, әдәби һәфтәлек гәзитә» буларак, 1907 елның 3 октябрендә рәсмиләштерелә, «Татарның мәгыйшәтен асылыннан сүтеп төзәтергә кирәк», – дигән шигаре белән 1 нче саны басыла. Рәсми мөхәррире һәм нашире Вафа Бәхтияров (1881–1960) булса да, газетаның бөтен җаны, аңа идея юнәлеше бирүче кеше газетаның сәркатибе Фатих Әмирхан була. Күпчелек баш мәкаләләр, фельетон, рецензия һәм мәкаләләр языла. 1909 елның 22 июленә кадәр яшәештә булган газета: «...милли әдәбият һәм эстетик фикерне үстерүгә җитди өлеш кертә, ...шул чорның күренекле шагыйрь һәм әдипләреннән Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Камал, С. Рәмиев, Г. Сәгъдиләр даими чыгыш ясап киләләр», – дип бәяләнә [Хәсәнов, 1984, б. 461]. «Әлислах» газетасына кадәр Ф. Әмирхан үзе тәрҗемә итеп, «Әлгасрелҗәдид» журналында «Париж коммунасы

тарихы» дигән мәкалә-очеркын бастыра (1906, №6, № 8). Мәскәүдә «Тәрбият әл-әтфаль» журналында сәркатип булып эшләгәндә «сабак балаларына махсус әдәби, фәнни вә рәсемле» журналның темасына туры килә торган мәкаләләрен яза (1907, 1.01–1.03). Әдипнең бу эшчәнлеге алга таба да уңышлы рәвештә дәвам ителә һәм бүгенге көннәрдә дә әһәмиятен югалтмаганга күрә, җентекләп өйрәнелә.

2. Ф. Әмирханның **Язма әдәби тел халыкның сөйләмә теленә тәңгәл күренеш булырга тиеш** дигән ышануы, асылда, әдипнең Г. Тукай иҗатына карата язылган беренче тәнкыйть мәкаләләрендә, «Тел мәсьәләсенә бер караш» дигән язмасында (1908) һәм аерым әдәби әсәрләрендә телгә карата әйтелгән фикерләрендә чагылыш таба. Ф. Әмирханның бу юнәлештәге эшчәнлеге, татар язма әдәби теле тарихының бер буыны итеп каралып өйрәнелмәгәнгә, объектив фикер әйтелеп бәяләнә алган дип әйтеп булмый. Әлеге мәсьәләгә җентекләбрәк тукталу сорала.

Академик М. Хәсәнов белдергәнчә, Ф. Әмирханның «...татар тормышындагы иске, консерватив тәртип һәм гадәтләрне фаш итеп, тәнкыйть утына тотарга» дигән [Хәсәнов, 1984, б. 465] теләк-омтылышы, яңа гына чыга башлаган газета журналларда басыла торган ялкынлы публицистикасында һәм әдәби әсәрләрендәге кебек үк, әдәби-тәнкыйть мәкаләләрендә дә, әдәби язма телгә карата әйтелә торган фикерләрендә дә дәвам ителә.

Бу хәл Г. Тукайның басылып килә торган җыентыкларына карата язылган мәкаләләрендә ачык күренә. Ф. Әмирхан, «Габдулла Тукаев шигырьләре», 3 нче дәфтәре басылып чыгу уңае белән язылган мәкаләсендә: «...Бу мәҗмугада Габдулла әфәндедең халис татарча – һәр татар рәхәтләнеп укырлык язылган бик гүзәл шигырьләре вә халис татар мәгыйшәтеннән алынган тасвирлары янында, **иске төрек теле белән язылып,** гарәпчә, фарсыча, азәрбайҗанча, тагы әллә нәрсәчә телләреннән корылган шигырьләре дә күптер... Габдулла әфәнде кеби табигате шигъриятле кешеләрнең иске вә яңа төрек әдәбияты тәхте тәэсиренә төшеп тә, татар шагыйре урынына-үзләрендән мөтәкәллиф (*кирәксез*) төрекләшкән шагыйрьләр ясаб чыгарулары татар теле вә әдәбияты ноктаи нәзарындан гөнаһдыр. ...гарәп сүзләреннән татарча төзелеп ясалган бәетләрнең татар шигырь мәҗмугасында торулары – бөтенләй урынсыздыр», – дип белдерә. Дөрес, бу төрдәге шигырьләрнең дә «гүзәл чыгуы» искәртелеп үтелә: «Болардан башка төрек әдәбияты тәхте тәэсирендә язылган шигырьләрендә дә Габдулла әфәнде мөстәкыйль вә гүзәл тасвирлар дәреҗ итәдер», – дип, «Хур кызына»дан һәм тагы берничә шигырьдән өзекләр китерелә, кайбер тәрҗемәләренең дә «телләрен истисна белән», ягъни телен искә алмаганда, бәхак (чыннан да) гүзәл чыкканнар, – дип бәяли (Әлислах, 1907, № 9). Ф. Әмирханның икенче мәкаләсендә дә әлеге язмада

чагылыш тапкан фикерләр дәвам ителә: «Моннан соң Габдулла әфәндедән халис татар телендә язылган озын-озын поэмалар көтәмез. Татар теленең (дикъкать итеңез – төрек түгел!) аз булса да алга атлавы өчен, мотлак куәи шигърияле затларымызның тәсаннычгсыз (табигый) татар булып калулары ляземдер» (Әлислах, 1907, 2 февраль). Шулай итеп, Г. Тукайның шигырьләре татар халкының **халис-саф сөйләмә телендә** һәм **иске төрек телендә язылган** дигән фикер мәйданга куела. «Иске төрек теле» дигән төшенчә, гарәп, фарсы, азәрбайҗан телләре белән бергә әйтелгәнгә, әлеге тәгъбирне гомум төрки дигән мәгънәдә аңларга да була. Г. Тукай үзе дә җыентыкларының «...Ул мәнзумат вак-вак диваннарга тәдвин ителеп, төрек-татар галәменең һәр ягына таралган...», – дип язганда, төрек сүзенең тулаем гаилә исеме булган төрки мәгънәсендә кулланылуы аңлашыла. Әмма ничек кенә булса да, иске төрек теле дип язганда Ф. Әмирханның иске төрекне (төркине) татар тормышындагы иске тәртипләрнең берсе дип санап, аңа каршы чыгуы аңлашыла. Академик М. Хәсәнов Ф. Әмирханның бу юнәлештәге эшчәнлеген XX йөз башы татар әдәби тәнкыйтендә халыкчанлык принцибын көн тәртибенә куючыларның берсе дип саный: «...Ул елларда халыкчанлык проблемасы турындагы принципиаль фикер алышулар, кагыйдә буларак, Г. Тукай иҗаты, аның чын мәгънәсендә халыкчан поэзиясенә мөнәсәбәтле рәвештә кузгала. ...Вакытлы матбугатта бер-бер артлы чыгып килгән тәнкыйть мәкаләләрендә, Ф. Әмирхан шагыйрьнең поэзиясендәге халыкчан рухына, аның алдынгы иҗтимагый омтылышларына гаять дәрәҗәдә сизгер һәм игътибарлы булуын күрсәтте», – дип белдерә [Хәсәнов, 1984, б. 472]. Ф. Әмирхан мәкаләләренең максаты – Г. Тукайның поэзиясендә халыкчан рухка сизгер булуы белән беррәттән, шигырьләренең теле сөйләмә телгә тәңгәл булырга, аларны һәр татар рәхәтләнеп укырлык халис-чын татар телендә язылырга тиешлеген искәртүдә.

Ф. Әмирханның чын күңеленнән инанып, изге ният белән әйтелгән һәм үз вакыты әдәбияты-мәдәнияте, язма теле өчен актуаль булган бу фикерләрендә, төрки-татар язма әдәби теле тарихының объектив-дөрес рәвештә чагыла алмавы күтәрелә. **Беренчедән,** Йосыф Хас-Хаҗиб Баласагунлы («Котадгу белек». XI г.), Әхмәд Ясәви (XII г.) дәверләреннән башлап иҗат итүче авторлар әсәрләрен гарәп яисә фарсыда түгел, ә төркидә язам дип искәртә баралар. Мөхәммәдъярның «Нуры содур» поэмасында бу фикер ун мәртәбә кабатлана. Әмма иске төрки телне инкарь итү белән, халык яратып укыган «Кыйссаи Йосыф» (XIII г.), «Кыйсасыл әнбия» (XIV г.) һ.б. әсәрләрне, ягъни татар язма әдәби теленең ун гасырлык дәверен юкка чыгарабыз була. **Икенчедән,** тикшеренүләрдән билгеле булганча, Г. Тукайның Җаек чорындагы шигырьләренең берсе дә төрек телендә язылмаганлыгы мәгълүм. Аларның кайберләре,

иске татар теленең, гарәп-фарсы алынмалары күп кулланыла һәм угыз-төркидән килә торган язма традиция файдаланыла торган абруйлы-аристрокат төркидә, кайберләре сөйләмә-диалекталь сүз һәм сүзформа, сүзтезмәләре әдәбиләштерелеп язылган халыкчан төркидә иҗат итеүә [Бәширова И., б. 74–82]. Әлеге үзенчәлекне аңларга тырышмау аркасында, **өченчедән,** алга таба Г. Тукай иҗатын тикшерүчеләр, иске төрек теле дигән төшенчә-атаманы, аерым бер дәүләтнең теле мәгънәсендә кулланалар, нәтиҗәдә, зуррак ялгышларга юл ачыла. Җ. Вәлиди «Мөхәммәдгариф углы Тукаев» дигән хезмәтендә: «...Фатих әфәнде Тукаевның госманлыча язылган шигырьләренең тел җәһәтен яратмый һәм “Шүрәле”, “Алтынга каршы” кеби татарча шигырьләренә бик зур кыйммәт бирә иде», – дип белдерә. Ягъни Ф. Әмирхан мәкаләсендә «иске төрек теле» дигән тәгъбирнең бу мәкаләдә госманлы дәүләтендәге халыкның теле дигән мәгънәсендә тәгаенләнеп кулланылуы аңлашыла. Г. Ибраһимов та шушы ук фикерне кабатлый: «...Тукай кебек шагыйрьләр (башлангыч «Мөхәммәдия» дәвере) байтак вакытлар ярым “Тәрҗеман”, ярым госманлы тәэсирендә бардылар. Ләкин тормышның төбендән табигый рәвештә күтәрелеп килгән халык хәрәкәте әдәбиятны, матбугатны үзенә корал иттерергә тели иде. Боның өчен җанлы халык теле лязем иде». Шулай итеп, Г. Тукайның беренче тәнкыйтьчеләре тарафыннан шагыйрьнең башлангыч чор иҗатына үзенчәлекле рәвештә мөнәсәбәт белдерелә, татар сөйләмә теленә якын итеп, халыкчан телдә язылган шигырьләре санап күрсәтелеп мактала да, **гарәп-фарсы алынмалары мул файдаланылган шигырьләре төрек телендә язылган** дип ассызыклана. Бу төрдәге әсәрләренең кыйммәте, **халыкның сөйләмә теле яктылыгына куеп тискәре бәяләнә** һәм Г. Тукайның беренче шигырьләре госманлы-төрек телендә язылган дигән фикер ныгытыла. Шагыйрьнең иҗаты иске татар әдәби теленең тарихы булуына бәйләп аңлатылмый. Шуның белән бергә, татар әдәби теле тарихын өйрәнеп, беренче мәкаләләрен яза башлаган Л. Җәләй «Тукай телендә фигыльләр» дигән күләмле мәкаләсендә: «...Тукай телен өйрәнү – татар әдәби теле тарихының мәгълүм бер баскычын өйрәнү дигән сүз. Кешелек дөньясы барлыкка китергән культура байлыгын тәнкыйть үтәзеннән сөзеп алмый торып, яңаны төзеп булмый», – дип, шигъри әсәрләрнең телен яңача тикшерергә кирәк булуны күтәрә («Совет әдәбияты», 1938, № 3, б. 59–60). Әмма бу вакытларда әлеге фикер үстерелә алмый. Татар әдәби теленең эзлекле тарихы булырга тиешлек мәсьәләсен тикшерү юнәлеше көн тәртибенә куелмый, чөнки ул татар халкының тарихы бар, аның әдәбиятының, әдәби теленең тарихы бар, дип әйтүчеләр кулга алынып, юкка чыгарыла торган дәвер була. Г. Тукайның башлангыч чор иҗатын госманлы-төрек теле һәм әдәбиятына

бәйләп карау дәвам итә. Ш. Рамазановның «Тукай һәм хәзерге татар әдәби теле» дигән мәкаләсендә: «...Тукай иҗатына кадәр татар поэзиясе һәм татарча художестволы сүз культурасы турында шартлы рәвештә генә сөйләргә мөмкин», «Лексик һәм грамматик нормалар карарлашмады, чуарлыклар артканнан арта барды. Бер яктан, әле «төрки тел» дип аталган борынгы феодализм чорының корама «китап теле» дәвам итсә, икенче яктан, пантюркистлар Волга буе татарларына да, әдәби тел итеп, төрек телен көчләп тагарга маташтылар», – дип, үз чорының әдәби тел өлкәсендәге теориясе аңлатыла. Г. Тукай шигырьләренең теле дә әлеге нигезгә куеп анализлана: «...Тукайның ул чакта әле татар әдәби теле мәсьәләсендә аерым концепциясе дә, нык позициясе дә булмаганлыкны күрсәтә...», – дип, чынбарлыкка туры килми торган нәтиҗә ясала [Рамазанов, б. 58–63].

«Татар әдәби теле тарихын» язу барышында эшнең нәкъ киресенчә булуы күренә. Мөселман дине идеологиясе белән ныгытылып, гыйлемгә-белемгә омтылу фикеренең бөеклеге «Котадгу Белек»тән башлап, «Кыйссаи Йосыф»тан соң гасырлар буена тасвир ителә килеп, XVIII гасыр ахыры – XIX йөзнең беренче яртысында Утыз Имәни, Ә. Каргалый, Һ. Салихов, Ш. Зәки һ.б.ның тезмә әсәрләрендә дәвам ителә. Әлеге авторлар үзләренең әсәрләрен төрки телдә язам дип ассызыклый, укымышлы кешеләргә багышлап, традицион нигезне саклаган хәлдә, гарәп-фарсы алынмаларын мул кулланып иҗат итәләр. Яшь Тукай да Аллаһы Тәгалә, Коръәни-Кәрим сүзләре белән куәтләнеп, гыйлем-мәгърифәтле, затлызыялы булып халыкка хезмәт итүнең зарурлыгы тасвирлана торган шигырьләрен нәкъ шулай яза. Димәк, бу юнәлештә ул яңалык ача дип әйтеп булмый, гасырлар буена гамәлдә булган язма ысулны дәвам итә. Әмма ул аның эчтәлеген киңәйтә: Аллаһыга инану белән башланган фикер милләтне гыйлемле итүнең башка чаралары булуын белдерә торган тасвир белән киңәйтелә [Бәширова И., б. 78]. «Мужик йокысы», «Шүрәле», «Су анасы», «Пар ат» кебек шигырьләре халыкчан сөйләмә һәм авыз иҗаты әсәрләрендә кулланыла торган сүз, сүзформа, сүзтезмәләр әдәбиләштерелеп языла. Төрки-татар әдәби телендә бу юнәлешнең дә Әхмәд Ясәви иҗатларыннан башланып, абруйлы төрки белән гасырлар буена дәвам итеп килүе мәгълүм. Г. Тукайның иҗатыннан күренгәнчә, аның әдәби телгә карата ныклы позициясе дә, концепциясе булуы яхшы аңлашыла. Димәк, Ф. Әмирханның бу өлкәдәге фикерләре, тарих күзлегеннән карaганда, кызганычка каршы, объектив-дөрес юнәлешле булган дип әйтә алмыйбыз.

3. Ф. Әмирханның әдәби телгә карата булган мөнәсәбәтенең өченчесе – авторның үзе күргән-белгән хәлләрне турыдан-туры сөйләп бирү генә әдәби әсәр була алмый дигән фикерне күтәрүе; әсәрдә автор сөйләменең «мөхәррирнең үзендән тәгъбир

дип уйлау хата булачакдыр» дип, кулланыла торган сүзләрнең шул әсәр эчтәлеге өчен кирәк булган мәгънә белән баетылырга тиешлеген күтәреп чыгуы. Әдипнең әсәрләрендә әлеге юнәлешнең гамәлгә куелуына башлап игътибар итүче кеше Г. Ибраһимов була: «...Җиңел вә җитез кулдан, җиңел вә оста каләм белән матур, җанлы рәвештә язылган бу җиңел хикәяне мин әдәбият мәйданына чыккан яңа бер хадисә итеп карыйм. ...Безнең бик күп мөхәррирләремез авыр вә үлтереп язалар. ...Анларда буяу аз, анларда действие булмый. Анлар чын мәгънәсендә үлек кыйсса ясап чыгаралар иде. Ә «Хәят»та алай түгел. Монда мөхәррир үзе фәлән вакыйга булганын сөйләп кенә килми, бәлки каһарманнары үзләре сөйлиләр, кунакка йөриләр, театрга баралар, кешеләр илә танышалар, уйныйлар, көләләр, төннәр була, сандугачлар сайрый. Хасил, монда әллә кемнәр хакында кыйсса сөйләнми, бәлки каһарманнар үзләре яшиләр...» [Ибраһимов, б. 57–58]. Г. Ибраһимовның әлеге бер абзацында татар сәнгатьле прозасының 600 еллык үзенчәлекле үсеше күзаллана. Билгеле булганча, чәчмә әсәр укучыга автор тарафыннан хикәяләнеп бирелә. Тарихи планда караганда хикәяләүнең үзгәреш кичерүе күренә. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар прозасында, берсе икенчесенең дәвамы булып барлыкка килә торган өч төрле хикәяләү ысулының хәрәкәттә булуы мәгълүм. **Беренче төр** хикәяләү белән «...әллә кемнәр хакында кыйсса сөйләнә», ягъни «...тәмле-тәмле хикәятләрне риваят кыйлгучылар шу илә риваять кыйлурлар...» дип, автор тарафыннан укучыга шул риваять кабат җиткерелә. Бу юнәлештә К. Насыйриның «Кырык вәзир кыйссасы» (1868), «Кырык бакча» (1880), «Әбүгалисина кыйссасы» (1881), «Фәвакиһелҗөләса фил әдәбият» (1884) әсәрләре, Ә. Уразаев Кормашиның «Кыйссаи Бүз йекет» (1874), «Кыйссаи Таһир илә Зөһрә» (1894), Г. Фәизхановның «Тутыйнамә» (1887) әсәрләре һ.б. иҗат ителә. Татар прозасында «кеше сүзен» сөйләп хикәяләү гамәлгә куела. **Икенче төр** хикәяләү – вакыйга турында автор үзе сөйли, ягъни әсәрнең авторы алгы планга чыга, хикәяләүне үз исеменнән, хөрмәтле укучым дип, турыдан-туры аңа эндәшеп сүзен башлый, вакыйганың тәртибен (сюжет барышын) билгели, үзенең аңлатмасын бирә бара, төрле чаралар белән уңай һәм кире персонажлар тасвир ителә. Кыйсса сөйләүчеләрдән аермалы буларак, укучыга җиткерелергә тиеш сәнгатьле фикер тарихи-гомумиледеннән котыла, авторның шәхси үз фикере буларак бирелә. Татар прозасында «авторның үз сүзен» сөйләп хикәяләве гамәлгә куела. Әлеге төр хикәяләү Муса Акъегетзадәнең «Хисаметдин менла» романы белән башлана (1886). Бу романның иҗтимагый тормыш шартлары яктылыгына куеп карала һәм прогрессив дип санала торган яңалыклары турында Г. Ибраһимов, М. Гайнуллин, Х. Миңнегулов, Ф. Мусин, А. Хәлим, Р. Мостафин кебек галимнәр һәм язучыларның фикер

әйтүе мәгълүм. Әсәрдә тасвирлана торган вакыйга-хәлләрне укучыга җиткерүдә М. Акъегетнең «Хисаметдин менла» романы белән башланган әлеге яңарыш, билгеле бер үзенчәлекләр белән З. Бигиев, Р. Фәхретдин, Ф. Кәрими, Ш. Мөхәммәдов, З. Һади, М. Гафури кебек мәгърифәтче әдипләребезнең иҗатында дәвам иттерелә [Бәширова, б. 7–41). Шуның белән бергә, ХХ гасырның беренче елларында, татар халкының классик әдипләре күтәрелеп чыга башлый. Г. Исхакый үзенең 1900 елда басылган «Кәләпүшче кыз» хикәясенең «Хөрмәтле укучым» дип башланган керешендә: «...әдәбият нәдән гыйбарәт идекене» аңлату максатыннан болай ди: «...Һәр язылган сүз үз вакыйгаларын тасвир, үз хәлләрен бәян улмаз! Хосусән, мөхәррирләр, шагыйрьләр ни язсалар, кемне тасвир кылмакчы булсалар, шул кеше булып күп сүзләр сөйләрләр һәм сөйләтерләр...». Димәк, укучыга җиткерелә торган фикер, әлегә кадәр языла торган әсәрләрдәге кебек, сөйләүче авторның шәхсән үзенеке итеп кенә түгел, төрле кеше (персонажларның) фикере буларак җиткерелергә дә мөмкин. «Бай угылы» (1903) әсәрендә ул тагын да ачыклана: «Яздыгым романында бай угылларыбызның тәрбияләре нинди идекене вә бу тәрбияләрнең ни дәрәҗәдә зарарлы идекене укучыларымның күз алларына куймак эстәдем. ...Милләтемездә шул мәсьәләне ислях фикере уянмасмы дип, мин шул эшләремезне булдыра алдыгым кадәр күрсәтмәк эстәдем...». Димәк, төп максат булган хәлләрне сөйләп бару гына түгел, аларны гомумиләштереп күз алдына кую, укучыга күрсәтеп бирү (Бәширова И., Фәнни Татарстан, 2016, № 1, б. 9–14). Менә шушы фикер Ф. Әмирханның «Танымаганлыктан таныштык» дигән хикәясенең (1909) «Бер-ике сүз» дип бирелгән керешендә тагын да тәгаенләнә: «Монда очрый торган «мин» кәлимәсен, мөхәррирнең үзендән тәгъбир дип уйлау хата булачакдыр. Хикәя язганда бу тәгъбир, гомум тарафыннан кабул ителгән бер тәгъбир булып, мөхәррирнең үз фикерен күбрәк кертер өчен истигъмал ителәдер» [Хәсәнов М., 1984, б. 57]. Шулай итеп, ХХ гасырның беренче унъеллыгында, алга таба татар прозасы ничек итеп язылырга тиешлегенең теоретик нигезе эшләнә. Г. Исхакый туган илгә кайтканчы әлеге фикерне Ф. Әмирхан исеме белән башлап китә идек. Хикәяләүнең максаты үзгәртелә: К. Насыйри кыйссаларындагы кебек, билгеле бер хакыйкатьне кабатлап сөйләү дә, «Хисаметдин менла»дагы кебек булган хәлләрне турыдан-туры сөйләп бару да түгел, бәлки, сөйләүдән бигрәк, күбрәк фикер күтәрү. Гамәли яктан исә, шул ук Г. Исхакыйның, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Ш. Камалның беренче хикәяләрендә, билгеле бер хәлне сөйләү дәвам ителгәне хәлдә, «мөхәррирнең үз фикерен» тирәнәйтү ысулы да яшәеш ала. Сүзләр аерым бер әсәр эчтәлеге өчен генә кирәк булган дәрәҗәдә мәгънәсен катлауландырып кулланыла: Г. Исхакыйның «Остазбикә»се – мулла хатыны һәм буыннарның дәвам

итүен кайгыртучы Ана. Ф. Әмирханның «Хәят»е – чибәр, гүзәл бер кызның исеме һәм аның мәгънәсез тормышы. Ш. Камалның «Уяну»ы, «Буранда» әсәрләренең атамалары да һәм туры, һәм әсәр эчтәлеге өчен киңәйтелгән мәгънәсе белән аңлашыла. Г. Ибраһимовның «Яз башы», «Кызыл чәчәкләр»е, «Тирән тамырлар»ы һ.б. әсәрләре шул ысул белән иҗат ителә. Сүзләр белән **сурәт-образ барлыкка китерелә.** Чәчмә әсәрдәге аерым сүзне тезмә әсәрләрдәге кебек тикшерү зарурлыгы барлыкка килә. Әлеге мәсьәләгә үз вакытында Җ. Вәлиди игътибар итә. Бүгенге көндә дә актуаль булган, әледән-әле бәхәсләр уята торган бу мәсьәләнең теоретик нигезен күзаллауда әдип, тәнкыйтьче Ф. Әмирханның да өлеше зур булган дип әйтә алабыз.

Ф. Әмирханның иҗатын, татар әдәби теле тарихының бер үсеш баскычы итеп карaганда, түбәндәге нәтиҗәгә килергә мөмкин: Ф. Әмирханның журналистлык һәм публицистлык эшчәнлеге, сәнгатьле әдәби әсәрләрнең хикәяләү поэтикасын камилләштерүе үз вакыты өчен дә, аннан соң да табигый-зарури күренеш булып кабул ителә. Яшь шагыйрьләргә һәм әдипләргә әсәрләрен дөньяга чыгару мөмкинлеге киңәя. Татар прозасының киләчәктә ничек итеп хикәяләнергә тиешлегенә теоретик нигез салыну да зарури мөһим эш булып тора.

Ә инде халыкны милләт итеп тота торган язмаларның гасырлар буена дәвам итеп ныгыган традициясен, нигезен, исеме-атамасын инкарь итү, аларны субъектив бәяләргә омтылу һичкайчан уңай нәтиҗә бирмәде, киресенчә, фаҗигагә генә китерде. Әлеге мәсьәләне хәзерге вазгыятьтә бара торган күренешләргә бәйләп карарга да мөмкин. Халыкны милләт итеп тота торган тел, язма тел, дин, гореф-гадәт, җыр-моң кебек күренешләрнең асылын, традициясен саклау зарурлыгы бервакытта да үзенең әһәмиятен югалтмый.

Әдәбият

Әмирхан Ф. Әсәрләр: дүрт томда. I т.: Хикәяләр (1907–1922). Казан, 1984. Б. 458–474.

Бәширова И. Сәнгатьле чәчмә әсәрләр теле: Татар прозасында хикәяләү стильләренең үсеше. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 96 б.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. V т. Казан, 1978.

Насыйри К. Лөгать китабы: русча-татарча сүзлек. Казан, 1892.

Рамазанов Ш. Татар теле буенча очерклар. Казан, 1954. 200 б.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы). Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма, вариантлылык. ТӘһСИ, 2015. 1 т. 696 б.

Фасеев Ф. Краткий грамматический справочник татарского языка // Татарско-русский словарь. М., 1966. С. 807–863.

Хисамова Ф.М. Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.). Казань: Мастер-Лайн, 1999. – 407 с.

Бәширова Илида Басыйр кызы,
филология фәннәре докторы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми тел белеме бүлеге баш фәнни хезмәткәре